

UOT 94 (479.24)

ŞİRİNBƏY ƏLİYEV

BÖYÜK ATABƏY ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZİN DÖVRÜNDƏ
AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Orta əsr Azərbaycan-Gürcüstan feodal dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşməsində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin (1136-1225) müstəsna yeri və rolu olmuşdur. Azərbaycan Atabəylər dövləti ilə Abxaz-Kartli çarlığı daima münaqişə şəraitində olmuşlar. Regionda hegemonluq uğrunda amansız mübarizə aparən bu iki ölkə arasında rəqabət və gərginlik vaxtaşırı təkrarlanan toqquşmalar, müəyyən fasilələrlə uzun sürən müharibələr, dəfələrlə bir-birinin ərazisinə təşkil olunan yürüşlər, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən, iqtidara müxalif olan vəliəhd şahzadələrin hərtərəfli dəstəklənməsi və s. ilə müşayiət olunurdu.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gürcüstan, feodal dövlətlər, atabəy, münasibətlər.

Böyük Səlcuq dövlətinin tənəzzülü dövründə Azərbaycan atabəyləri (Eldənizlər), Mosul atabəyləri (Zəngilər), Fars atabəyləri (Salqarilər), Kirman atabəyləri (Qutluqxanlar), Luristan atabəyləri (Xəzərəsbilər) kimi bir neçə yeni tip dövlətlər – müstəqil sultanlıqlar yaranmışdır. Yenilik əslində idarəçilik sistemində özünü büruzə verirdi: yeni tip sultanlıqlarda faktiki hakimiyyət, gələcəkdə məlik olması nəzərdə tutulan vəliəhd şahzadələrin “atabəy” (“ata-hakim”) adlanan tərbiyəçilərinin, əlində cəmləşmişdir [2, s. 6]. IX əsrin ikinci yarısından etibarən feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü Azərbaycan torpaqlarında XII əsrin ortalarında Azərbaycan Atabəylər dövləti yaranmağa başladı [1, s. 300]. Səlcuq sultanı II Toğrulun vəfatından bir qədər əvvəl, 1135-ci ildə Şəmsəddin Eldənizi azyaşlı oğlu Arslan şah atabəy təyin etmişdi. Sultan Məsud isə 1136-cı ildə Arranı iqta şəklində Şəmsəddin Eldənizə bağışlamışdı. Yaranmış şəraitdən istifadə edən Şəmsəddin Eldəniz, təxminən 25 illik mübarizə nəticəsində bütün Azərbaycana sahib olub, Atabəylər dövlətinin əsasını qoymuşdu [2, s. 49-50].

Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü zaman qonşu Gürcüstanda da bir neçə müstəqil dövlət qurumları yaranmışdır. Lakin Azərbaycandan fərqli olaraq, tarixi gürcü torpaqlarında dövlətin mərkəzləşdirilməsi prosesi Abxaz-Kartli çarlığı ətrafında XII əsrin əvvəllərində başa çatdırılmışdır. Səlcuqlara qarşı mübarizədə qıpçaqlarla qohumluq və müttəfiqlik münasibətləri yaradan gürcü çarlığı “türkü türkün əli ilə məğlub etmək” siyasətini uğurla həyata keçirməyə başladı. Qıpçaqlardan real hərbi qüvvə alandan, eləcə də qonşu feodal hakimliklərin, xüsusilə də Tiflis müsəlman əmirliyinin, Şəki hakimliyinin və s. ilhaq edilərək gürcü çarlığının tərkibinə qatılmasından sonra hüduqları xeyli genişlənmiş vahid Abxaz-Kartli çarlığı regionun qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrilməklə, o dövrün regional dövlətlərarası münasibətlərində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanın XII əsr beynəlxalq münasibətlər tarixini araşdırarkən onun digər feodal dövlətlərlə münasibətləri ilə yanaşı, qonşu Gürcüstanla münasibətlərinin tədqiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlkin mənbələrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin təşəkkülü dövründə (1136-1160) bilavasitə onun Abxaz-Kartli çarlığı ilə münasibətlərinə dair məlumatlara təsadüf olunmur. Qonşu torpaqlara mütəmadi qarətçi yürüşlər təşkil edən gürcü çarı IV Daviddən (1089-1125) fərqli olaraq, oğlu I Demetrenin otuzillik hakimiyyəti dövründə (1125-1156) Gürcüstanın qonşularla münasibətləri xeyli sabitləşmişdir [1, s. 296]. Bununla belə, mənbələrdən gürcü çarı I Demetrenin 1139-cu il zəlzələsindən dərhal sonra tamamilə dağılmış Gəncəyə hücum

çəkib onu qarət etməsi [5, s. 265-266] və XI əsr abidəsi olan şəhər darvazalarını hərbi qənimət kimi Gürcüstana aparmasına dair ziddiyyətli məlumatlar məlumdur [11, s. 63, 103].

Mənbələrdən 1136-cı ildə Sultan Məsudun Arranı atabəy Eldənizə iqta torpağı verdiyi və onun Bərdəyə öz iqamətgahına yola düşdüyü də məlumdur [2, s. 49]. Lakin Atabəy Şəmsəddin Eldənizin 1147-ci ilədək Gəncə və Arranın tam sahibinə çevrilə bilmədiyi mənbələrdən aydın olur. Başqa sözlə, Gəncəni öz paytaxtına çevirmiş Atabəy Qara Sunqurun güclü zəlzələdən sonra şəhəri bərpa edərkən xəstələnib vəfat etməsindən (1140/1141-ci il), onun öz yerinə Azərbaycan və Arranın hakimi təyin etdiyi əmir Çavlı ət-Toğrulun [2, s. 37] 1146-cı ildə edamından bir müddət sonra Atabəy Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığı tərkibində Gəncə və Arranın tam hakiminə çevrilmişdir. Bu baxımdan gürcü çarı I Demetrenin 1139-cu il zəlzələsindən sonra Gəncəyə hücumu zamanı Atabəy Şəmsəddin Eldənizin Arranda olmadığı aydın olur. Mxitar Qoşun məlumatlarından isə Gəncədə törətdikləri əməllərə görə gürcüləri cəzalandırmaq məqsədilə məhz Atabəy Qara Sunqurun iki dəfə Gürcüstana yürüş etdiyi məlum olur [5, s. 266]. Y.A.Paxomova görə, mənbələrdə I Demetrenin səlcuqlarla əlaqələrinə dair heç bir məlumat verilməsə də, sikkələr təkzibedilməz şəkildə sübut edir ki, o, müsəlmanlardan asılılığı etiraf etməyə məcbur olmuş, bunun əlaməti olaraq onun sikkələrində Xəlifənin və İraq səlcuqlu sultanlarının adlarının qeyd olunmasına başlanılır [12, s. 75].

Yenə Mxitar Qoşun məlumatlarına görə, gürcü çarı I Demetrenin daha mühüm hərbi uğuru 1154-cü ildə Ani şəhəri yaxınlığında Ərzurum hakimi İzz əd-Din Saltuk üzərində qələbəsi və sonuncunu əsir alması olmuşdu [5, s. 271, 280, qeyd 91]. Bu məlumat gürcü mənbəsi "Tacidarların tarixi və vəsfi"ndə də öz təsdiqini tapır [10, s. 262]. Bu zaman iqamətgahı Naxçıvan olan Atabəy Eldəniz Arranda qalıb sultanın işlərinə qarışmaqdan əl çəkmiş və hadisələrin sonrakı gedişini gözləyərək, yalnız öz mülklərinin qayğısına qalmağa başlamışdı. Akademik Z.M.Bünyadovun araşdırmalarından məlum olur ki, hələ 1152-ci ildə Sultan Məsudun Həmədanda ölümü ilə "Səlcuqilər evinin səadəti də ölmüşdü". Səlcuq şahzadələri arasında yenidən taxt-tac uğrunda mübarizə başlanmışdı. 1153-cü ilin mayında sultan elan edilmiş Sultan Məhəmmədə isə Atabəy Şəmsəddin Eldəniz kimi görkəmli və nüfuzlu əmirlər etibar etmir, yeni sultanın tərəfinə keçməyə cəhd göstərmirdilər [2, s. 42].

Şəmsəddin Eldənizin "Böyük atabəy" (atabəy əl-əzəm) adlandırılması ərəfəsində, başqa sözlə Eldənizlər dövlətinin təşəkkülünün son ilində, onun Şirvanın birdəfəlik Gürcüstana birləşdirilməsi cəhdinin qarşısının alınmasında iştirakının şahidi oluruq. 1160-cı ildə Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-1160) ölümü ilə Şirvanda vəziyyət mürəkkəbləşəndə, habelə onun dul qadını Tamar kiçik oğlu ilə birlikdə Şirvanı birdəfəlik Gürcüstana birləşdirməyə cəhd edəndə Şirvanşahın böyük oğlu I Axsitan (1160-1196) Atabəy Şəmsəddin Eldənizin hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirir [1, s. 297] və anasını Gürcüstana qaçmağa məcbur edir.

Gürcü mənbəsinə görə, hələ əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətini öz tərəfinə çəkməyə çalışan Abxaz-Kartli çarı IV David böyük qızı Tamarı Şirvanşah I Əfridunun (1106-1120) oğlu şahzadə III Mənuçöhrə ərə verərək onunla qohum olmuşdu [10, s. 189]. S. Aşurbəyliyə görə, bu izdivac 1111-ci ildə baş tutmuşdu [6, s. 126]. Şirvandan qaçmağa məcbur olan Tamar qardaşı oğlu, gürcü çarı III Georgiyə pənah aparır. Şirvanda olarkən islamı qəbul etmiş Tamar Gürcüstana qayıtdıqdan bir il sonra Tiqvedə tikdirdiyi monastırda rəhibə kimi vəfat etmişdi [9, s. 23]. Atabəylərin fəal müdaxiləsi sayəsində Şirvanın Gürcüstana qatılması kimi mənfur niyyətlərin qarşısı alınsa da, Şirvanşahların "ənənələrinə" sadıq qalan I Axsitan gürcü çarı III Georginin bacısı qızı (İsmət əd-Din) ilə evlənərək Gürcüstanla əvvəlki mü-

nasibətləri saxlamışdı. Bu da sonradan Atabəylərin Gürcüstandan vassal asılılığında olan Şirvanşahlara qarşı ciddi tədbirlər görməsinə səbəb olmuşdu.

Nəhayət, 1160-cı ilin noyabrında Şəmsəddin Eldənizin himayəsində olan Arslan şahın Həmədanda sultan elan edilməsi, özünün isə “Böyük atabəy” rütbəsini alması ilə İraq sultanlığının tərkibinə daxil olan vilayətlərin və ölkələrin bütün hakimləri, o cümlədən onun bütün vassalları Sultan Arslan şaha və Böyük Atabəyə sədaqət andı içdilər. Bu dövrdən başlayaraq, Atabəy Eldənizin bütün fəaliyyəti yeni dövlət hakimiyyətinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə yönəldildi [2, s. 51]. Tezliklə ara müharibələrinin qarşısı alındı və Atabəy Şəmsəddin Eldəniz gürcü feodallarının tarixi Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri və özbaşnalıqlarına qarşı layiqincə cavab vermək imkanı əldə etdi. Akademik Z.M.Bünyadova görə, Eldəniz əsas qüvvələrini Gürcüstan ilə mübarizəyə təsadüfən toplamamışdı və öz hakimiyyətini bərqərar etdikdən sonra, adətən, güclü qoşunları ilə, xüsusən Xarəzmşahlar dövləti ilə uzun münaqişələrdən qaçırardı [2, s. 72-73]. Y.A.Paxomovun tədqiqatlarından gürcü çarı III Georginin müsəlmanlardan hər hansı asılılığının olmadığı, onun tam müstəqil olduğu və belə vəziyyətin onun varisləri dövründə də moqol yürüşlərində davam etdiyi məlum olur [12, s. 84].

Mənbələrdən məlum olur ki, gürcü çarı III Georginin (1156-1184) qoşunları 1161-ci ilin yayında Azərbaycan Atabəylər dövlətinin təbəçiliyində olan Ani və Dvin (Dəbil) şəhərlərini tutaraq [9, s. 20] on minlərlə sakini qətlə yetirib, qarət etmişdi. İbn əl-Əsirə görə, 80 minlik gürcü qoşunu Dəbil (Dvin) şəhərində 10 min müsəlmanı qılıncdan keçirmiş, əsir alınmış qadınları və uşaqları soyunduraraq çılpaq və ayaqyalın Tiflisə aparmışdılar. Yalnız gürcü qadınlarının etirazlarından sonra onların paltarları özlərinə qaytarılmışdır [3, s. 152; 2, s. 58; 4, s. 25]. Ani şəhərinin mühasirəsi zamanı sultanın vassalı – Xilat hakimi Seyfəddin Bəy-Teymur mühasirədə olanlara kömək etmək istədisə də, gürcülər tərəfindən darmadağın edildi [9, s. 20-23; 2, s. 58].

1161-ci il hadisələrindən bəhs edən erməni müəllifi Vardanın məlumatına görə, gürcü çarı III Georgi Ani şəhərinə knyaz Sadunu hakim təyin edir. Lakin knyaz Sadunun ciddi-cəhdlə şəhər divarlarını möhkəmləndirməsi səbəbindən ondan xəyanətdə şübhələnməyə başladılar. Bundan xəbər tutan III Georgi onu vəzifəsindən kənarlaşdırdı. Ona edilmiş haqsızlıqdan dilxor olan knyaz Sadun çarəsiz qalıb Atabəy Şəmsəddin Eldənizin tərəfinə keçdi. Atabəy onun hərəkətini yüksək qiymətləndirmiş və öz növbəsində onun sərəncamına 4000 nəfərlik qoşun vermişdi. Bir müddət sonra Gürcüstan ordusunda böyük nüfuzu olan Şəki eristavı (Vardan Kolonkelisdze) knyaz Sadunu aldaraq ələ keçirir və çara təhvil verir. Çarın əmri ilə knyaz Sadun qətlə yetirildi. Mənbənin məlumatından aydın olur ki, Şəki eristavı knyaz Sadunu ələ keçirərkən Atabəy tərəfindən onun sərəncamına verilmiş 4000 müsəlman döyüşçü də qətlə yetirilmişdi [8, s. 155]. Bütün bunlar azmış kimi, bir müddət sonra gürcülər Gəncə şəhərini ələ keçirərək, əhalisindən çoxunu əsir alıb, çoxlu hərbi qənimət apardılar [2, s. 58].

Gürcü çarı III Georginin hərəkətlərinə cavab olaraq, Atabəy Şəmsəddin Eldəniz 50 minlik qoşun toplayaraq 1163-cü ilin yanvarında Gürcüstana hücum etdi və orada bir aydan çox vuruşdu. Həmin ilin iyulunda müsəlman əmirlərinin birləşmiş qüvvələri Şəmsəddin Eldənizin başçılığı altında yenidən Gürcüstana yürüş etdilər. Müsəlman mənbələrinin verdiyi məlumata görə, Şəmsəddin Eldəniz yandırılmış Dəbil (Dvin) şəhərini gürcülərdən geri aldı və III Georgini ağır məğlubiyyətə uğrattı [13, s. 139-141; 2, s. 59]. Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni müsəlman ordusu ilə gürcülər arasında baş vermiş həlledici döyüşü ətraflı təsvir edir. Atabəy Eldəniz öz qoşununu biri pusquda gözləməklə üç dəstəyə ayırmışdı. III Georgi isə gürcü ordusunu sağ və sol cinahlarda, mərkəzdə və iki qanadda düzmüşdü. Əvvəlcə gürcülər

müsəlmanların üzərinə hücum keçdilər, lakin pusquda duran ikinci dəstənin müdaxiləsi ilə müdafiyyəyə keçməli oldular. Günorta üçüncü dəstənin gürcülərə hücum etməsi nəticəsində gürcü qoşunu mövqelərini buraxıb qaçmağa başladı. Gürcü ordusu on minə yaxın itki verdi, çar isə qaçmaqla canını qurtardı [13, s. 139-141]. “Gürcülər ən həqarətli məğlubiyyətə uğradılar. Onların varidatından o qədər çox qənimət götürülmüşdü ki, onu təsvir etmək və ya saymaq mümkün deyildi” [2, s. 59]. Bütün mənbələr gürcü qoşunlarının məğlubiyyətini Şəmsəddin Eldənizin yanına qaçıb gürcülərin mövqeləri haqqında ona xəbər verən bir gürcünün xəyanəti ilə izah edirlər [3, s. 152; 2, s. 60].

Gürcü mənbəsi isə bu hadisələri tamamilə başqa cür təsvir edir: Eldənizin başçılıq etdiyi müsəlman ordusu Arrandan hərəkət edərək Somxetidəki Qaqi qalasını mühasirə edir və onu ələ keçirərək sərhəddə yerləşən bütün əraziləri qarət edir. III Georgi isə ölkənin hər yerindən (“özünün yeddi çarlığından, İmeridən və Ameridən, ovslardan və b. ibarət”) qoşun toplayıb müsəlmanlara qarşı çıxır [9, s. 24]. Gürcü mənbəsinə görə, guya müsəlman ordusu bundan xəbər tutan kimi topladıqları qənimətləri ataraq qaçmağa başlayırlar. Lakin III Georgi qaçan müsəlman ordusunu haqlamağa müvəffəq olsa da, bəzi didebullar, xüsusilə də Şəki/Hereti eristavı Vardan Kolonkelisdze çara düşməni axıradək təqib etməyə imkan vermirilər [9, s. 24]. Nəticədə, gürcülərin təqibindən qurtaran müsəlman qoşunu Qelakunidə (Göyçə gölü rayonu – Ə.Ş.) mövqelərini möhkəmləndirir. Eyni zamanda Şah-Ərmən hücumu keçərək gürcü qarnizonu yerləşdirilmiş Ani şəhərini mühasirə edir. İlk qələbəsindən arxayın düşən III Georgi isə kiçik bir dəstə ilə Lori və Dmanisi dağları arasında kef çəkir, ov ovlayırdı. Sultanın çarın yanına göndərdiyi adam [Mxitar Qoşa görə isə gürcü ordusunun sipəhsaları, çara qarşı qəsd edən İvane Orbeli – 5, s. 272] çarın mövqeləri haqqında Atabəy Eldənizə məlumat verir. Müsəlmanlar bütün gecəni yol gedib səhərə yaxın III Georginin dəstəsinə həmlə edirlər. Çar güc bəla ilə yaraqlanıb atına minməyə macal tapır [9, s. 25]. Gürcü mənbəsinə görə, gürcülər elə bir igidlik göstərirlər ki, bircə faydasız aznurdan və xaç aparandan başqa nə bir didebul, nə bir aznaur, nə də çara tabe nəyə isə yararlı və tanınmış bir adam itirmədilər [9, s. 26]. Gürcü mənbəsi III Georginin məğlubiyyətini mümkün qədər kiçiltməyə çalışsa da, mənbə materialı ilə tanış olduqda, çarın məğlub olduğu açıq görünür. Müsəlmanlarla ilk döyüşündə çarın qalib gələ bilmədiyini etiraf edən gürcü mənbəsi, son döyüşdə “xaçı isə döyüşdən sağ salamat çıxartdılar” [9, s. 26], “bundan sonra çar Ani şəhərini onun keçmiş hakimlərinin qohumlarına qaytardı” [9, s. 26] ifadələrini işlətməklə III Georginin məğlubiyyətini təsdiq etmiş olur.

Akademik Z.M.Bünyadov isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə həsr etdiyi mükəmməl tədqiqatında kiçik bir qeyri-dəqiqliyə yol verərək gürcü mənbəsindən əxz olunmuş bu məlumatı müsəlman əmirlərin birləşmiş qüvvələrinin Cahən Pəhləvanın başçılığı altında gürcülərə qarşı 1175-ci ilin avqustunda təşkil olunmuş yürüşü ilə əlaqələndirir [2, s. 65-66].

İlk mənbələrdən məlum olur ki, Atabəylərlə gürcü çarları arasında qanlı müharibələrin baş verməsinə baxmayaraq, hökmdarlar bir-biri ilə yazışmaqda davam edirdilər. Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni öz əsərinə belə məktubların bəzilərinin mətnini daxil etmişdir. Şəmsəddin Eldəniz öz qoşunlarını Gürcüstan üzərinə göndərəndə, gürcülərdən aşağıdakı məzmununda məktub almışdı: “Hər il (bizim) çarın xəzinəsinə daxil olan Gəncə və Beylaqanın xəracı bizə çatır. Ancaq bir neçə ildir ki, xəzinəyə gələn gəlir kəsilmiş və biz arzu edirik ki, sən həmin pulu verəsən”. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz gürcülərə cavab məktubunda yazırdı: “Mən İraqda qalmayıb, bu ölkəyə ona görə gəldim ki, qoşun toplayam, Tiflisə yürüyəm, onu tutanadək aramsız mühasirədə saxlayam. Əgər sizdə qüvvə varsa, onu meydana çıxarın, onsuz da mən sizin ölkənizə hücum edəcəyəm. Mən sizin üzərinizə (elə) qoşunla gəlmişəm ki, ondan sizi

qılinc vurmaqdan və (nizə) uclarından başqa bir şey qurtara bilməz". Gürcü çarı III Georgi Atabəyin böyük qoşunla gəldiyini biləndə, ona yazırdı: "Mən səndən nəyi tələb edirdimsə, ondan imtina edirəm. Mən bir də sənə bədlik gətirən heç nə etməyəcəyəm. Mən sənə nə yararlıdırsa onunla razıyam və nə istəyirsənsə, onu yerinə yetirməyə hazırım". Gürcü elçisi çar III Georginin məktubunu gətirəndən sonra, Şəmsəddin Eldəniz bütün əmirləri topladı və gələcək əməliyyatlar barəsində məsləhətləşməyə başladı. Hərbi Şura Gürcüstan üzərinə yürüş etməyi qərara aldı [13, s. 139; 2, s. 62]. Orta əsr gürcü mənbələri bu hadisələri tamamilə başqa cür təsvir etsə də, gürcü çarının məğlubiyyətini etiraf edir.

Gürcü mənbəsinə görə, sultan və gürcülər arasında Atabəy Eldəniz vasitəçilik edərək sülh istədi. Digər tərəfdən də çarın bacısı, sultanın həyat yoldaşı şahzadə Rusudanın (Qiyas əd-Din Süleyman şahın (1160-1161) həyat yoldaşı, dul qaldıqdan sonra Gürcüstan qayıdıb ölkənin siyasi həyatında fəal iştirak edirdi – Ş.Ə.) vasitəçiliyi ilə bir müddət əmin-amanlıq və sülh bərqərar oldu. Lakin bir müddət sonra əyanların və döyüşçülərin tələbi ilə çar yenidən müharibəyə başlamaq qərarına gəldi [10, s. 250].

Ağır məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq gürcü qoşunları, müsəlman mənbələrinə görə (gürcü mənbələri bu barədə susur), 1164-cü ilin aprelinde yenidən hücum keçərək Ani şəhərini qarət etdi. Özünü yetirən Şəmsəddin Eldəniz onları şəhərdən qovdu və düşməni təqib etməyi şəhər hakimi Sumari İbrahimə həvalə etdi. Lakin 1166-cı ildə gürcülər yenidən Azərbaycana soxuldular və Gəncəyədək irəlilədilər [2, s. 64]. Gürcü mənbəsindən isə məlum olur ki, 1166-cı ildə III Georgi növbəti geniş hərbi kampaniyaya başladı. Gürcüstan ordusunu təşkil edən müxtəlif xalqlara ayrı-ayrılıqda müəyyən istiqamətlərdə qonşu torpaqlara qarətçi yürüşlər təşkil etmək əmr olunur: "...tao, klarc və şavşlara Oltisi və Banini; mesxlərə və torellərə Kari/Kars və Aşornini; əmirsipəhsalara və somxitarlara Gəncəyədək Kür sahillərini; seçilmiş imerlərə və kartlilərə Gəncədən aşağı Xilatədək Kür boyu əraziləri; herlərə və kaxlara – Alazanın mənsəbindən Şirvanədək əraziləri viran etməyi əmr etdi" [10, s. 250; 9, s. 27].

Gürcü mənbəsinə görə, 1167-ci ildə şimaldan hücum keçən qıpçaqlar Dərbəndi və Şabranı ələ keçirərkən Şirvanşah I Axsitan kömək üçün gürcü çarı III Georgiyə müraciət etmişdi. III Georginin qoşunu Şirvan ordusu ilə birlikdə Şabran və Məsqət torpaqlarını qıpçaqlardan geri aldı. Bu zaman Şirvan-Gürcüstan sərhədində istirahət edən Bizans şahzadəsi Andronik Komnin də (I Axsartanın xalası oğlu) III Georginin ordugahında idi [10, s. 251; 9, s. 28; 4, s. 23]. S. Aşurbəyliyə görə, Şirvan-Gürcüstan birləşmiş qüvvələri 73 gəmi ilə Şirvana yürüş etmiş rusları də darmadağın etmişdir [7, s. 92]. Şirvanda cərəyan edən hadisələrə, eləcə də gürcü çarının Şirvana münasibətdə "öz mülkü kimi" davranmasına Atabəy Şəmsəddin Eldənizin reaksiyası məlum deyil. Mənbələrdən bu dövrdə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin Nişapura qoşunlarını yönəlmiş Xarəzmşah İI-Arslana qarşı Həmədandan Reyə yollandığı məlum olur [2, s. 68].

Bundan sonra bir müddət müharibələrə ara verildi. 1167-1173-cü illəri əhatə edən fasilədən sonra müharibələr yenidən qızıxdı. XII əsrin 70-ci illərində Eldənizlərlə gürcülər arasında baş verən müharibələr haqqında gürcü mənbələri məlumat verməsə də, erməni və müsəlman mənbələrindən bu dövrdə ən azı qarşılıqlı olaraq üç böyük yürüşün həyata keçirildiyi məlum olur. 1174-cü ilin yanvarında Atabəyin xanımı Möminə xatun Naxçıvandan Həmədana gələrək, gürcülərin növbəti hücumu haqqında xəbər gətirdi. Gürcülərin hücumlarına hər dəfə daha ağır zərbələrlə cavab vermiş Atabəy Şəmsəddin Eldəniz oğulları ilə birlikdə Naxçıvana gələrək yenidən gürcülərə qarşı hücum keçdi. Atabəylərin gürcülərə qarşı 1174-cü ilin yayında başlanan növbəti hücumu zamanı baş verən taun xəstəliyi orduya xeyli

tələfat versə də, Ağşəhər qalasını ələ keçirən Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvana böyük qənimətlə qayıtdı. Həmin ilin payızında gürcülər yenidən hücumla keçib Ani şəhərini mühasirə edərək ələ keçirdilər və oraya öz canişinlərini təyin etdilər. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz qoşunlarını Aninin əvvəlki hakimi Şahənşahın köməyinə göndərdi, ancaq gürcülər tərəfindən geri oturduldu. Bir müddət sonra düşmən tərəflər Dəbil yaxınlığındakı düzdə qarşılaşdılar, ancaq döyüş baş vermədi, Şəmsəddin Eldəniz qoşunlarını Naxçıvana qaytardı. 1175-ci ilin yayında Atabəylərin və onların vassallarının birləşmiş qoşunu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın başçılığı altında gürcülərə qarşı daha bir yürüşə başladılar. Onlar Lori, Dmanisi düzənliyinə çətdilər və Ağşəhər mahalını yerlə yeksan etdilər [2, s. 64-65]. Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyniyə görə isə, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Gürcüstana yürüşü zamanı tərəflər arasında savaşa baş vermədi və gürcülər sülh bağladılar [13, s. 148].

Gürcüstana hərbi yürüşdən sonra 1175-ci ilin noyabrında Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvanda vəfat etdi. Təxminən bir ay sonra Sultan Arslan şah da dünyasını dəyişdi. Eldənizin böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1176-1186) azyaşlı Sultan Toğrulun atabəyi təyin olundu. Onun hakimiyyətinin ilk dövründə mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi xarici siyasət sahəsində öz müsbət təsirini göstərirdi. Atabəy Cahan Pəhləvanın hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmamışdı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə “gürcülər onunla sülh bağlamış, onun tələblərini qəbul etmişdilər” [2, s. 78].

Beləliklə, feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü Azərbaycan torpaqlarında XII əsrin ortalarında yaranmış Azərbaycan Atabəylər dövləti ilə Abxaz-Kartli çarlığı daima münaqişə şəraitində olmuşdur. İlk mənbələrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin təşəkkülü dövründə (1136-1160) bilavasitə onun Abxaz-Kartli çarlığı ilə münasibətlərinə dair məlumatlara təsadüf olunmur. Bundan fərqli olaraq, Şəmsəddin Eldənizin “Böyük Atabəy” rütbəsi alaraq faktiki hakimiyyətə yiyələnməsindən sonra regionda hegemonluq uğrunda amansız mübarizə aparan Azərbaycan Atabəylər dövləti ilə Abxaz-Kartli çarlığı arasında gərginlik, vaxtaşırı təkrarlanan toqquşmalar, müəyyən fasilələrlə uzun sürən müharibələr, dəfələrlə bir-birinin ərazisinə təşkil olunan yürüşlər ilə müşayiət olunmuşdu.

1160-ci ildən etibarən bütün fəaliyyətini yeni dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəldən Atabəy Şəmsəddin Eldəniz əsas qüvvələrini Gürcüstan ilə mübarizəyə yönəldərək gürcü feodallarının tarixi Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri və özbaşınalıqlarına qarşı layiqincə cavab vermək imkanı əldə etmişdi. Atabəylərin fəal müdaxiləsi sayəsində Şirvanın Gürcüstana qatılması kimi mənfur niyyətlərin qarşısı alınsa da, Şirvanşah Gürcüstanla əvvəlki münasibətləri saxlamışdı. Gürcü çarının hərəkətlərinə cavab olaraq, Atabəy Şəmsəddin Eldəniz bir neçə dəfə Gürcüstana yürüşlər etmiş, itaətdən boyun qaçıran III Georgini ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Orta əsr gürcü mənbələri bu hadisələri tamamilə başqa cür təsvir etsə də, gürcü çarının məğlubiyyətini etiraf edir. İlk mənbələrdən məlum olur ki, Atabəylərlə gürcü çarları arasında qanlı müharibələrin baş verməsinə baxmayaraq, hökmdarlar bir-biri ilə yazışmaqda davam edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) / Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. I c., Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1994, 680 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.

3. İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fit-t-tarix / Ərəb dilindən tərcümə edəni M.Əfəndizadə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, 217 s.
4. Mahmudlu Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü: IX əsrin ikinci yarısı-XIII əsrin əvvəlləri. Bakı: Altay dünyası, 1996, 84 s.
5. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi / Tərcümə edəni, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. Z.M.Bünyadov. Bakı: Avrasiya press, 2006, 296 s.
6. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку: Элм, 1983, 294 с.
7. Ашурбейли С. История города Баку. Баку: Азернешр, 1992, 408 с.
8. Всеобщая история Вардана Великого / Пер. Н.Эмина. Москва: тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861, XXIII, 217, [1] с.
9. История и восхваление венценосцев / Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил К.С.Кекелидзе. Тбилиси: АН ГрузССР, 1954, 110 с.
10. Картлис цховреба. История Грузии / Главный редактор академик Роин Метревели. Тбилиси: Артануджи, 2008, 456 с.
11. Гандзакеци К. История / Перевод с древнеармянского Тер-Григоряна Т.И. Баку: АН Аз. ССР, 1946, 302 с.
12. Пахомов Е.А. Монеты Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1970, 378 с.
13. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийя. Сообщения о Сельджукском государстве: Свитки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях / Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З.М.Бунятова. Москва: Наука, 1980, 528 с.

Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: şaliyev@mail.ru

Şirinbey Aliyev

AZERBAIJANI-GEORGIAN RELATIONS DURING THE TIME OF THE GREAT ATABEY SHAMSADDIN ELDENIZ

The Azerbaijani state of Atabey's (1136-1225) had the exclusive place and role in defining the main directions of mutual relations between the medieval feudal states of Azerbaijan and Georgia. The Azerbaijani state of Atabeys and Abkhaz-Kartli tsardom always conflicted. The rivalry and tension between these two countries fighting for hegemony in the region were observed by recurring clashes, prolonged wars at times, frequent marches on each other's territory, a fierce struggle for power and by every support of princes – successors to the throne, who opposed to the ruling government.

Keywords: *Azerbaijan, Georgia, feudal states, atabey, relations.*

Ширинбей Алиев

**АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ВЕЛИКОГО
АТАБЕКА ШАМСАДДИНА ЭЛЬДЕНИЗА**

В определении основных направлений взаимоотношений феодальных государств Азербайджана и Грузии в период средневековья особая роль принадлежала Азербайджанскому государству Атабеков (1136-1225). Государство Атабеков находилось в постоянном конфликте с Абхазо-Кахетинским царством. Соперничество и напряженность между этими двумя государствами, которые вели борьбу за гегемонию в регионе, частые конфликты, временами переходящие в длительные войны и нападения на территории друг друга, сопровождались ожесточенной борьбой за власть находившихся в оппозиции к ней наследных принцев.

Ключевые слова: *Азербайджан, Грузия, феодальные государства, атабек, отношения.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 01.05.2020

Son variant 26.08.2020